

Gömma det lästa i sitt inre

Ord&Bild 2003:4. □
Ss. 66–77.

Fromhet och klasskamp i tidig svensk arbetarprosa

BEATA · AGRELL

*Inom väckelserörelsen utvecklades ett sätt att läsa som avvek från kyrkans och skolans läsning: man läste för att begrunda. Den begrundande läsarten strömmade över till arbetarrörelsen och smittade av sig på sättet att skriva. Beata Agrell går hundra år tillbaka i tiden och ser hur den moderna litteraturen och moder-
nitetens estetik har präglats av den fromma läsningen.*

DEN SVENSKA ARBETARPROSANS förbindelse med den fromma berättelsen i väckelse-rörelsen under 1900-talets första decennier är idag inget hett stoff, vare sig på kultursidorna eller i forskningen. Och klassperspektiv är knappast politiskt korrekt – nu är det andra synsätt som gäller. Det tänker jag inte bry mig om i den här essän. Politik och religion har alltid hängt ihop, och förbindelser mellan klassperspektiv och religiös retorik borde intressera idag, när klassklyftorna åter vidgas – på alla plan – samtidigt som nyandlighet blivit *comme-il-faut* i kulturlivet, och inriktningen på etik finner fäste i humanvetenskaperna. I det klart post-moderna läget kan det vara nyttigt att kasta en blick hundra år bakåt i historien, när den modernitet vi anses ha lämnat blev till. Och då erbjuder tidens arbetarlitteratur ett talande källmaterial. Men den talar också sitt särskilda språk som *litteratur*.

Utgångspunkt är en tanke som jag hittat i forskningen kring de svenska folkrörelserna och deras litteratur. Den tanken går ut på att det inom folkrörelserna utbildades ett speciellt sätt att läsa: en begrundande läsart. Den innebar att »läsaren ständigt skulle göra det lästa till föremål för begrundan och betraktelse». ¹ Termen härrör ur en praktik som först uppstod inom väckelse-rörelserna på 1800-talet – »läsarna» – och sedan spreds vidare till de sekulariserade folkrörelserna, till exempel nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen. Parallellt spreds den också till den borgerliga läsande publiken: det blev den seriösa tysta läsningens praktik, som sedan vidare-

fördes i litteraturkritikens offentliga *samtal* kring litteratur.

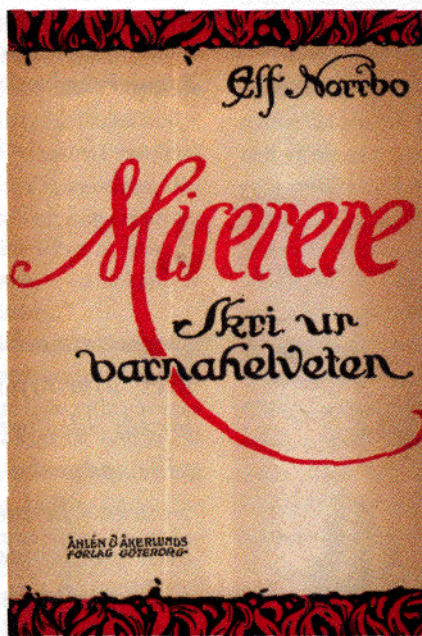
BEGRUNDANDE LÄSART

Så här hade det gått till. Väckelsen – både inom och utom kyrkan – hade uppkommit bland annat som en reaktion mot vanekristendom och mekaniskt katekespluggande. ² En viktig uppgift blev då att återknyta den personliga kontakten med »det levande ordet» i Bibeln. Därför blev läsningen viktig. Men väckelsens folk läste på ett annat sätt än kyrka och skola hade tränat dem till. De läste

varken för att lära sig utantill eller kritiskt ifrågasätta. ³ De läste för att *begrunda* det lästa: man »gömde det lästa i sitt inre», som det hette, och tillämpade det på sin egen situation. Det var så man läste Bibeln och uppbyggelseskri-terna. ⁴ Och det lästes mycket inom väckelse-rörelsen: det tryckta ordet blev ett av väckelsens främsta medel att sprida sitt budskap. Läsningen blev själv något av en folkrörelse. ⁵

Nykterhets- och arbetarrörelsen ärver väckelsens begrundande läsart, men förstås med andra ideologiska funktioner. Vad man har gemensamt är just begrundan – *begrundan* som *samtal* kring det lästa: dels inom läsaren själv, dels med andra människor. Läsningen blev alltså också en dialogisk och social praktik. Vad *mera* är: i de sekulariserade rörelserna kunde den också få en kritisk och politisk funktion. ⁶

Men det här begrundande sättet att läsa smittade av sig också på läsning av annan lit-

teratur. Och det smittade av sig på sättet att *skriva*. De texter som skrevs både inom och utom rörelsen anpassades till begründande läsarter; texten så att säga programmerades för ett sånt läsande. Läsart och skrivart kom på så vis att samverka. Det betyder att de *bruks*-texter som det här rörde sig om samtidigt blev *litterära*.

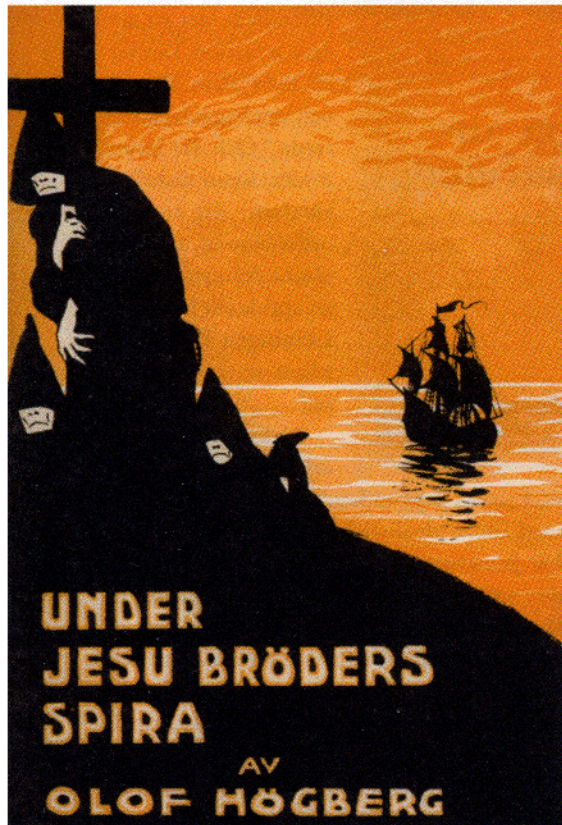
Sådana texter skrev Maria Sandel och Karl Östman, två tidiga arbetarförfattare som jag återkommer till längre fram. Andra är till exempel Dan Andersson, Elf Norrbo (pseudonym för Johan August Törnblom), Gustaf Hedenvind Eriksson, Olof Högberg, Martin Koch, Fabian Månsson, Christina Nilsson och Mathilda Roos. De var verksamma under en period då sekulariseringen var i full gång, men det kristna arvet fortfarande var starkt, både

som bildningsram och som moralkodex. Alla var inte knutna till någon särskild folkrörelse; men några av dem hade förbindelser med flera olika folkrörelser: det var inga vattentäta skott mellan väckelse, nykterhet och arbetarrörelse. Martin Koch talar själv om »den kryptoreligiösa strömningen i den tidiga proletärdiktningen».⁷

ARBETARRÖRELSEN OCH KYRKAN

Arbetarrörelsen var visserligen negativ till kyrkan och prästerskapet, och det var också många arbetarförfattare.⁸ Men någon allmän religionsfientlighet var det ändå inte – det var religionen och i synnerhet kyrkan som instrument för klassförtryck man vände sig mot.⁹ August Palm hävdade tvärtom att religionen

Det sociala och politiska engagemang som drev arbetarförfattarnas skrivande var förstas ideologiskt och didaktiskt: man ville påverka sin läsare, men också »väcka» henne, få henne att tänka till – helst »omvända» sig och bli en »ny människa», alldeles som väckelsens författare. I den meningen var arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen också väckelserörelser.

var en »hjärteangelägenhet», en privatsak.¹⁰ Detta slogs fast på partikongressen 1908, som rentav förbjöd antireligiös propaganda.¹¹ Arbetarna var också starkt präglade av det kristna bildningsarvet och den kristna skolning de fått sedan barnsben; och kyrkan var den starkaste ideologiska makten i det dåtida samhället.¹² Större delen av arbetarnas litterära referensram baserades på bibel, psalmbok, postillor och uppbyggelseskrifter – den enda sorts böcker som självklart fanns i svenska hem. Många arbetare uppfattade sig också som kristna, även inom den politiska arbetarrörelsen.¹³ Kristna värderingar präglade moraluppfattningen: nästankärlek och klassolidaritet var inte oförenliga begrepp. Också många arbetardiktare har en religiös grundinställning, som strider mot den kämpande ateismen hos de borgerliga radikalerna under 1880-talet.¹⁴ Hos arbetarförfattarna var dessutom inflytandet från Peter Krapotkins lära om »inbördes hjälp» stort: tanken att altruismen inte är en idealistisk livssyn, utan en allomfattande biologisk *drift* – ett alternativ till tidens råa socialdarwinism.¹⁵

Det sociala och politiska engagemang som drev arbetarförfattarnas skrivande var förstärkt ideologiskt och didaktiskt: man ville påverka sin läsare, men också »väcka» henne, få henne att tänka till – helst »omvända» sig och bli en »ny människa», alldeles som väckelsens författare. I den meningen var arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen också väckelserörelser. Mötena i arbetarföreningarna och logerna lånade också gärna in former och ritualer från gudstjänsten. Man sjöng sånger som kunde kallas »Salmer», idkade högläsning ur någon politisk uppbyggelseskrift, »predikade», höll betraktelser etc.¹⁶ Till jul kunde arrangeras »Julotta» enligt samma mönster som i kyrkan, och även begravningsarna lånade in kristna inslag.¹⁷ Men också omvändningen var möjlig: att röda fanor och arbetarmusik släpptes in till exempel i den kyrkliga begravningshögtiden – med prästens godkännande (jo, såna präster fanns också), men till biskopens förtrytelse.¹⁸

Religionskritiken inom arbetarrörelsen gällde alltså i sak den etablerade kyrkan. Men det hindrade inte att det också fanns starka spänningar mellan väckelse och arbetarrörelse – gestaltade i exempelvis Fabian Månssons *Rättfärdiggörelsen genom tro* 1916 och långt senare P O Enquists *Musikanternas uttåg* 1978. Samma tema behandlas i Enquists hittills senaste roman, *Lewis resa* från 2001 – berättelsen om hur pingstkyrkan byggdes upp i det spänningsfyllda samarbetet mellan den socialistiske arbetaren Lewi Pethrus och den dekadente överklasspoeten Sven Lidman.¹⁹

BEGRUNDANDE SKRIVART, KORT-PROSA OCH MODERNISTISK TEKNIK

Särskilt viktig för förståelsen av den begründande läsningen är kanske ändå inte romanen så mycket som *den korta berättelsen* – den som publicerades i tidningar och tidskrifter och sedan kanske också i en berättelsesamling. Arbetsförhållandena försvarade romanskri- vande, så det var främst i de korta berättelserna arbetarförfattare kunde ta till orda. Och de romaner som skrevs komponerades gärna som kortprosamontage; från Martin Kochs väldiga romanfresker till Karl Östmans *Den breda vägen*.²⁰ Men kortformen drev också fram en särskild sorts skrivande som inbjöd till just begründande läsning. Att skriva kort kräver ekonomi med uttrycksmedlen: att säga så mycket som möjligt på så litet utrymme som möjligt. Resultatet blir gärna en tät text, som kräver uppmärksamhet, eftertanke och dialogisk bearbetning för att ge full utdelning. Den lockar med andra ord till *begrundan*, och lämpar sig därför särskilt väl för förmedling av tänkvärda budskap. Som sådan blir den proletära kortberättelsen ett komplement till den aktivistiska kamp- och agitationslitteraturen inom arbetarrörelsen.²¹

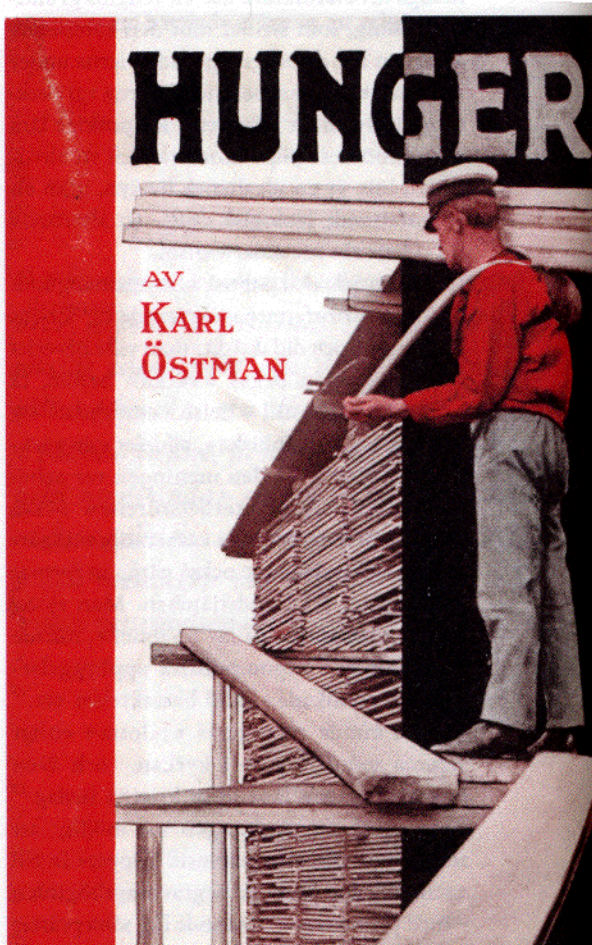
Men de begründande skrivarterna samspelar faktiskt också med de nya experimentella teknikerna i den tidiga modernismen. Expressionismen hos exempelvis den unge Pär Lagerkvist – som för övrigt själv en period

flirtade med både väckelsen och arbetarrörelsen – byggde på en princip om vad man kunde kalla »den svåra enkelheten». Den medförde en till synes gles och lättläst text som visar sig vara märta komprimerad och betydelsefull. Hjalmar Bergman, å sin sida, experimenterade med en filmisk klipptechnik som bröt sönder berättelsens komposition; han använde ett mångstämmigt berättande där berättarrollen var oklar. Och hos arbetarförfattare som Elf Norrbo och Karl Östman kunde Strindbergs impressionism ta sig extrema uttryck, med texten fragmenterad och ställvis sönderbruten av tankstreck och tomrum markerade med en rad punkter.²² Martin Koch experimenterar med montage, mångstämmighet, synvinkelskiftet och stilblandning – alltså tekniker som tvingar fram perspektivbyten och sätter läsaren i arbete.²³ Till och med en så försiktig general som Maria Sandel kan bryta upp sina korta berättelser i ännu kortare avsnitt och stycken, där rummet växlar och tiden kastas om i minnesbilder och framtidsdrömmar. Hennes ofta starkt närvarande berättare kan fungera som en förevisare eller utropare som presenterar scener från en gata eller situationer i ett hyreshus med många karaktärer inblandade – som en kollektivroman sammanpressad till miniformat.²⁴ Det greppet har gamla anor, men fungerar modernt och modernistiskt: det bryter illusionen. Genom berättarens direkta hänvändelser till läsaren görs denne medveten om själva lässituationen och sitt eget förhållande till texten. Den sortens starkt närvarande berättare kan också plötsligt träda fram i Karl Östmans berättelser, som annars är påfallande sakliga.

FRÄMMANDEGÖRING

En grundtanke i modernistisk estetik är att bromsa läsandet: de nya teknikerna skulle tvinga läsaren att *dröja* i texten och uppmärksamma hur olika betydelser vävs samman.²⁵ Folkrelseförfattarna hade samma

uppmärksamhet och höll fast hans tanke. Resultatet blev i lyckade fall en slående, men komplex och ofta oöversättlig meningshelhet som utlämnades till läsarens begrundan. (Hos Karl Östman påpekar berättaren ofta att det han beskriver egentligen *är* oöversättligt: t ex ljuden på en arbetsplats.) För den borgerliga experimentella litteraturen var det förstas estetisk begrundan som gällde: att upptäcka hur texten blev litteratur, en konstprodukt gjord av ord. Den skulle begrundas som *konstlitteratur*. För arbetarlitteraturen gällde begrundan snarare det motsatta: att upptäcka hur litteraturen blev *liv* eller åtminstone berörde livet, det liv läsaren själv levde. Och den skulle vara till hjälp att förstå det, så att

han kunde både leva och förändra det. Den texten skulle begrundas som *brukslitteratur*. Men det primära syftet var detsamma: att få läsaren att dröja i texten och begrunda ordet.

Bildningsrörelsen var en viktig del av folk-rörelserna – den begrundande läsningen skulle både ge ideologisk skolning, kunskap och kritiskt tänkande. Men på litteraturens område var den föga avantgardistisk: den syftade till att göra medlemmarna delaktiga av det svenska kulturarvet. De svenska författare som lästes på 1910-talet var Strindberg och klassikerna i den idealistiska tradition som de radikala borgerliga författarna föraktade (Viktor Rydberg); av utländska författare lästes särskilt Jack London, Upton Sinclair och förstås Maxim Gorkij och M A Nexø.

DEN NYA LITTERATUREN

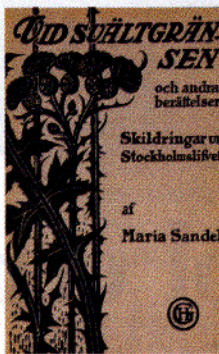
Men i 1910-talets borgerliga offentlighet talade man om ett nytt litterärt genombrott – »Den nya litteraturen» – som inte bara innebar ett generationsskifte utan också ett klasskifte. De nya författarna – Ludvig Nordström, Gustaf Hellström, Sigfrid Siewertz, Elin Wägner, Marika Stiernstedt – hade borgerlig bakgrund och arbetade med realistiska tekniker. Den nya litteraturen återknöt också i vissa avseenden till 1880-talets borgerligt radikala idé- och problemdebatt. Men den var inte intellektuell och abstrakt, utan förbunden med en personlig livsåskådningsproblematik; den uttryckte också en annan inställning till religionen.²⁶ De nya författarna framträder samtidigt med borgerlighetens politiska etablering, pressens genomslag, folkrorelsernas genombrott och arbetarrörelsens politiska expansion. Ståndssamhället var i upplösning.

Nu rekryteras också författare ur andra samhällsskikt, inte minst med bakgrund i folkrorelserna;²⁷ man talar om »parnassens demokratisering».²⁸ Storstrejken blev vattendelare för ett nytt engagemang, delvis föranlett av Erik Hedéns bok om de tigande diktarna.²⁹ En optimistisk och viljebetonad tids-

attityd bredde ut sig, som till stor del anses betingad av inflytande från folkrorelsernas »glada etos», som en forskare uttrycker det: ett etos grundat på luthersk kallelsetanke och folklig fromhet.³⁰

DEN FROMMA BERÄTTELSEN

Det är lätt att följa överströmningen av former och motiv från väckelsens litteratur till arbetarrörelsens och arbetarförfattarnas.³¹ Framför allt kan man se hur den *fromma berättelsens* mönster går igen i den korta arbetarprosan:³² särskilt bruket av sedelärande exempel, men också prövningen, avgörelsen, omvändelsen, kritiken av »världens barn» och den didaktiska betraktelsen eller dialogen är vanliga inslag; de kan också varieras i det oändliga.³³ Den kristna fromheten motsvaras här förstås av det proletära klassperspektivet. Vi ska nu se lite närmare på två ganska olika sätt att skapa fromma berättelser för begrundande läsning inom arbetarlitteraturen.

MARIA SANDEL

Maria Sandel var sömmerska i Stockholm och debuterade 1908 med samlingen *Vid svältgränsen och andra berättelser*. *Skildringar ur Stockholmlifvet* på Hugo Gebers förlag. Hon dog 1927 efter att ha givit ut

ytterligare en berättelsesamling och tre romaner. Hon skrev också berättelser och artiklar i arbetarrörelsens tidningar, bland annat *Morgonbris*, som var det socialdemokratiska kvinnoförbundets organ. Berättelserna skildrar stadsproletariatet, främst i industrin; men också kontorsarbetare och trasproletärer kan stå i fokus. Men det är inte på arbetet vi möter hennes figurer, utan i hemmet, i arbetarkvarteret eller på gatan. Det är arbetets – och

7A.

En fiol och en kvinna

och andra historier

AV

KARL ÖSTMAN

För vilken smycke
1920
Albert Bonnier

arbetslöshetens – inverkan på *familjen* som är huvudintresset, framför allt dess nedbrytande effekter: superi och osedlighet (det vimlar av fala förförare, ensamstående mödrar och aborter). Detta inre sönnerfall framställs förstås som en effekt av kapitalismens produktionsätt, men samtidigt betonas den enskildes ansvar och vilja att stå emot.

Klassperspektivet förenas här med en moralisk grundsyn, som bäddar för den fromma berättelsens mönster. Det är då inte bara varnande och avskräckande exempel som skildras, utan också förebildliga och uppbyggliga. Familjesammanhållningen som moralens kärna och klassolidaritetsens grund är ett återkommande tema. I berättelsen »Lycklig den som lyckan får» i *Vid svältgränsen* möter vi en familjefar som ståndaktigt strejkar tiden ut tillsammans med sin lika ståndaktiga och svältande familj; och allihop belönas med feta pannkakor av goda grannar när strejken är över. I slutscenen visas hustru och man också ha fått större förståelse för varandras roller genom vad de fått utstå tillsammans: »Jag förstår dig mycket bättre nu, dig och din sak, sedan jag lidit med dig», säger hon. Och han: »Långt mer än förr inser jag nu ditt värde, [...] min snälla, sparsamma, duktiga hustru» (159).³⁴

Ja, könsrollerna är åtskilda, men klasskampen förenas. Och hon är en lika god klasskämpe som han: det är hon som går i närkamp med klassfienden, det vill säga herrskapsfrun »i en smakfull terrakottafrågad morgondräkt» – en människa som inte kan skura sina egna golv, men ändå har mage att kritisera strejken. Och det är här den begründande läsarten kommer in. För ordstriden mellan damerna är samtidigt ett räknestycke, en ekonomisk kalkyl, som artar sig till en synnerligen konkret betraktelse över skillnader i materiella villkor. Terrakottafrun bollar med lönesiffror, men visas räkna *fel*, okunnig som hon är om att åtta hungriga personer skall dela på summan. Och arbetarhustrun säger djärvt upp sig från skurjobbet – trots att maken är i strejk och utan inkomst: »Hon

fångade upp skurtrasan ur vattnet och vred den med korta kraftiga grepp, tills den slutligen liknade en torr trädgren» – det är som en bild av utsvettningen. Berättelsen är klart didaktisk och proletärt »from», men det finns mer i den än fromma fraser.

KARL ÖSTMAN

Den fromma berättelsens mönster syns kanske tydligast i skildringar av hemmet och den så kallade intimsfären. Men det präglar också skildringar av arbetet, sådana vi möter hos till exempel Karl Östman. Östman var sågverksarbetare från Ångermanland och debuterade 1909 med samlingen *Pilgrimer* på Gustav Lindströms förlag – en kristligt belastad titel som för övrigt tillskrevs en präst med samma namn i det årets bokkatalog! Östman gav ut ytterligare två berättelsesamlingar och en roman, också den med en kristlig titel: *Den breda vägen* (1923).³⁵ Titlarna använder sig alltså av en kristen och biblisk referensram som sedan omfunktioneras i berättelserna: pilgrimerna är vandringsarbetarna i skogsbruk och sågverk; den breda vägen är den växande arbetarrörelsens. Men Östmans pilgrimer är också sökare efter ett bättre liv; och den breda vägen visar sig också vara frestelsen att svika klasskampen. Utöver böckerna skrev Östman flitigt i arbetarrörelsens tidningar. Utom artiklar skall han ha publicerat över 100 noveller. Han dog 1953 efter att i många år ha varit arbetsoförmögen på grund av yrkesskador.

Östman skildrade arbetet vid sågverken med samma blick för sammanhållningen inom arbetskollektivet som Sandel för sammanhållningen i familjen. Och liksom Sandel uppmärksammar han arbetsförhållandenas destruktiva inverkan på gruppen: exempelvis superi för att döva kyla och trötthet i långa pass, med olyckor som följd; och hackordning för att kompensera klassförtrycket. Inte bara kapitalets övermakt lyfts fram, utan också avskräckande exempel på bristande solidaritet inom den egna klassen.

Men framför allt beskrivs arbetsprocessens alla moment och detaljer med stor inlevelse och noggrannhet. Det är i den skildringen som relationerna inom arbetslaget kommer till synes, människotyperna träder fram och stämningen på arbetsplatsen frammanas. Men beskrivningen har också ett *didaktiskt* drag, som enligt tidigare forskning tyder på att Östman här också vänder sig till en borgerlig publik.³⁶ Man har uppmärksammat hur hans berättare ofta gör pauser i berättandet för att förklara något arbetsmoment, liksom för en icke insatt läsare. Texten får på så vis ett dubbelt tilltal: ett införstått för den proletära läsekretsen, och ett didaktiskt-undervisande för de utomstående.

Men man kan också tänka sig ännu en möjlighet: genom att tvinga också den insatte läsaren att liksom utifrån uppmärksamma vad han dagligen står mitt uppe i – att verkligen se både detaljerna och helheten i vardagsslitet – så *främmandegörs* det välbekanta, samtidigt som det blir begripligt på en ny nivå. Den läsande sågverksarbetaren känner igen sig, men läsningen bromsas av beskrivningarna så att han tvingas dröja i texten och begrunda det lästa. Genom den begründande läsarten ges arbetaren i så fall en möjlighet till reflexion över arbetet som inte arbetet självt ger. Främmandegöringen kan *väcka* honom till insikt om hans klassmässiga villkor och att de varken är naturgivna eller rättfärdiga. Han kan rentav bli mottaglig för *omvändelse* till ett nytt evangelium.

Den berättelse som jag skall kommentera är »Kapar-Karlsson» i samlingen *En fiol och en kvinna* 1912. Den är en arbetsskildring som slutar med en olycka: en avsliten hand. Under arbetsprocessens gång träder den ena figuren efter den andra fram och visar vem han är genom sitt sätt att sköta sin uppgift i arbetslaget. I berättelsen fungerar de alla som exempel på både en yrkesfunktion, en social roll och en människotyp. Det egendomliga i den här berättelsen – det som verkligen bäddar för begrundan – är att hela förloppet beskrivs in i detalj ända fram till ögonblicket för olyck-

an. Men där gör berättelsen halt och sätter in en helt annan sorts text som diskuterar huruvida händelsen är värd att beskriva – den är ju så vardaglig och banal – och hur det i så fall borde göras: »Jag kunde gå förbi den med en lätt ryckning på axlarna», funderar berättaren; »Eller jag kunde låna ur svenska litteraturen en fras och sluta av min Kapar-Karlsson med, vackert». Men han gör ingetdera: han vänder sig direkt till läsaren med en serie retoriska frågor, som tvingar läsaren att själv föreställa sig händelsen, eller minnas den typen av händelser; den nu inträffade är bara ett exempel:

Du har sett blod – –? rött, varmt blod som frustat fram, som format sej där det föll i fläckar, som ångat i kölden för att strax frysa till is ...?

Du har sett en hand, en arbetares bruna, valkiga och knotiga hand sönderslitas, så den inte längre är en hand: i en hudslimsa hänger något, som ska föreställa ett finger, kvar, men »någonstans» på en bänk och inunder i sågspån, ligger de andra...

Och du har sett i ett lampglas en stackars fluga väsnas för ett avsvett ben?
Nå.

Och så fortsätter berättelsen. Men då har olyckan redan hänt. Det som nu berättas är bara att kamraterna »halvt bar, halvt släpade» bort den skadade. Sen står det: »På himlen lyste stjärnorna». Sen står det inget mer. Berättelsen är slut!

DET KROPPSLIGA

Berättelsen slutar tvärt, just i rätt ögonblick för att bädda för begrundan – och begründande *om-läsning*. Och inte vilken sorts begrundan som helst: den styrs mot *handen*, den avslitna handen. Men inte den hand Karlsson just förlorat, utan *Arbetarens* hand, den hand som samarbetar med maskinen – ända tills maskinen sviker. För det är ju så

Berättarens beskrivning olyckan fungerar: den handlar inte om främst om Karlsson, utan om hur det går till att få en hand avsliten under arbetet med en maskin. Den fokuserar hur symbiosen mellan människa och maskin bryts och maskinen förvandlas till ett hung- rigt vilddjur.

Också detta är förberett i tidigare i berät- telsen. Kapverken liknas vid »vidunderliga djur» som »[b]jet med korta, hundlika gläfs» när plankorna kommit tillräckligt nära (36). Och när en träbit fastnar i maskineriet talas det om »trissans entoniga, hungriga, alltjämt hungriga: tsit! tsit! – tsi-i!». Och så kommentaren: »Men hon skulle suga åt sej en bit varmt, den hungriga, bli mätt och tystna ...» (44). Arbetarens kropp spelar faktiskt huvudrollen i den här berättelsen. En kropp som varken kan skiljas från arbetaren eller från maskinen: yrkesskickligheten ligger i kroppens förmåga att på en gång styra maski- nen och bli ett med den – det påpekas flera gånger. Kroppen är arbetaren och arbetaren är sin kropp, precis som andra människor. Arbetaren fungerar dessutom i ett arbetslag – i en solidarisk kropp, kunde vi säga. Arbetaren i den här berättelsen är alltså långt mer än det »tillhör till maskinen» som Marx och Engels talade om i *Kommunistiska manifestet*.³⁷ Men balansen är bräcklig, och berättelsens Karlsson vet det: den kroppsliga utsattheten kommer han inte ifrån, hotet mot hans *egen* kropp.³⁸ Och den blotta vetskapen betyder att sprickor är inbyggda i den själv- klara enheten: att handen är osynligt avsliten *redan från början*. Den faktiska olyckan blir bara en bekräftelse. Men måste det vara så?

Berättelsen ger inget svar; också frågorna måste vi ställa själva. Vad handlar berättelsen om, egentligen? Den – liksom den fromma berättelsen – sätter fram en avgränsad scen, situation eller händelseräcka till vårt beskå- dande. Vi får begrunda. Sensmoralen hör inte till texten. Inte ens i den fromma berättelsen: där kommer den på en särskild rad – eller så ingår den i fiktionen.

Noter

1 Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (1988; Stockholm: Carlsson, 2001), 119. Även Lars Furuland, »Konsten att läsa» (1987), *Ljus över landet och andra litte- ratursociologiska uppsatser*, Skrifter utg av Avd. för litteratur- sociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 28 (Hedemora: Gidlunds, 1991), 10–18; Kerstin Rydbeck, *Nykter läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1806–1925*. Skrifter utg av Avd för litteratur- sociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 32 (diss, Uppsala, 1995), 32–37; Anders Jarlert, *Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi. Förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygd och Kinds härader under 1800-talet*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling, Rapport nr 6 (Huma- nistiska fakulteten, Göteborgs universitet, 1997), 61–69.

2 Med väckelse avses här alltså inte bara frikyrka utan även inomkyrklig väckelse, som t ex den oorganiserade schartauanska strömningen och Evangeliska fosterlands- stiftelsen.

3 Se t ex Jarlert 1997, 54f om vikten av att lämna sista ordet om den »rätta» texttolkningen till läsaren.

4 Se t ex Anders Jarlert, »Och lär mig sucka innerlig...'. En pilotundersökning av personliga privatanteckningar, s k suckböcker, i västsvensk folkfromhet», i *Hilma Christenssons suckböcker*, red A Jarlert, Göteborgs stifts- historiska sälls kaps skriftserie 2 (Göteborg: Pro Caritate, 1987), särskilt kap 3, samt exempel 24/9, 13/10 1908, 75, 77.

5 Ambjörnsson, 248.

6 Ambjörnsson, 250.

7 Erland Sundström, *Radikalism och religiositet. En studie av ridsattityd och idébakgrund i Martin Kochs diktning* (diss Stockholm: Gummessons Bokförlag, 1961), 5.

8 Sven-Åke Rosenberg, *Kyrkan och arbetarrörelsen* (Lund: Gleerups, 1948), 174.

9 Sundström, 7.

10 Brigitte Mral, *Frühe Schwedische Arbeiterdichtung. Poetische Beiträge in sozialdemokratischen Zeitungen 1892–1900*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratur- sociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 18 (diss, Uppsala, 1985), 111f.

11 Hans Wahlbom, *Socialdemokratins och Kyrkans första möte* (Stockholm: Carlsson, 1999), s 131f; Rosenberg 1948, 173f. I statskyrkostriden 1910 hävdar Hjalmar Branting rentav att kyrkofrågan ej är löst genom att statskyrkan avskaffas: risken är då att obskurantism och frikyrka får fylla ut tomrummet för de troende (Rosenberg 201). På Palmsöndagen 1908 möts unglyrka och ungsocialister i Kristliga studentförbundets hus i Uppsala, och 1909 startar Korstågsrörelsen där kontak-

terna och diskussionerna fortsätter (Rosenberg 202). Och redan 1905 hävdar prästen H Spaak (sedermera »socialistprästen») att det nu bara är socialismen som går Jesu och kristendomens ärenden, »låt vara utan att själv veta det» (Falk, Hans: »Socialistprästen». *H F Spaak (1876–1926)*, diss, Stockholm: Carlssons, 1997, 99).

12 Mral 1985, 113.

13 Rosenberg 1948, 176f om Kata Dalström. Mral 1985, 64–66, 111.; även dens. »*Vi ha ej plats för stämmningsvers*». *Arbetarkultur och arbetardikt före sekelskiftet*. (Stockholm: Arbetarkultur, 1989), 124–126.

14 Sundström, 7f.

15 Se t ex Maria Sandels »Min gata» i *Vid svältgränsen* (1908) och G Hedevind-Erikssons *Tiden – och en natt* (1918). Se vidare Conny Svensson, *Idé och symbol. Studier i fem romaner av Gustav Hedevind-Eriksson (1918–1924)* (diss, Uppsala. [Staffanstorp:] Cavefors, 1974), 79–87.

16 För värtaliga exempel på proletära betraktelser och predikningar, se t ex »Vävar-Jo'ans' efterlämnade papper» (c:a 1900?), i Gustaf Janzén, »*Vävar-Jo'an*» [av] *Textyrus*, Svenska textilarbetareförbundet (Norrköping, 1924). De bibliskt-profetiska tonfallen är troligen också inspirerade av Nietzsches Zarathustra-stil, som fick visst inflytande i arbetarrörelsen. Övermänniskotänkande saknas dock hos »Jo'an» (=textilarbetaren Johan Granberg), som alltid predikar solidaritet, sammanhållning, medkänsla och klasskärlek, ofta inklätt i nytestamentliga vändningar som »Kivens icke inbördes» (25), »vadan förhärden I edra hjärtan, och fördunklen Edert förstånd? Hören I icke samvetets röst?» (26), »det är saligare att giva än att taga» (27), etc. Dessutom framhävs värdet av »Böckernas bok» och trons tröst (54f) – samtidigt som präster och religiösa hycklare angrips med samma nit som kapitalets herrar (41, 46f, 52f). Vidare betonas vikten av att läsa och även skriva mycket. »I skolen läsa nyttiga böcker. I skolen själva skriva, ity att skriva är nyttigt för Edra tankars verksamhet» (29).

17 T ex broschyren *Salmer vid socialdemokraternas julotta*. Se vidare Mral 1989, enligt ovan.

18 Kyrkoherde Holm i Svalöv 1905 (Rosenberg, 196). Jfr även »socialistprästen» H F Spaak, enl Falk ovan.

19 Sundström, 8.

20 G Wredenberg, »Efterskrift» till *Den breda vägen*, 1977, 229f. Se vidare Ingemar Algulin, »Berättaren Martin Koch» (1988), i *Traditioner i förvandling*, red A Cullhed & B Ståhle Sjönell (Stockholm: Norstedts, 1998), 233–253. Se även t ex kritiken av den »lösliga kompositionen» hos Högberg och Koch i *Svenskt litteraturllexikon* (1970).

21 Se t ex Wallander 1982, 109, om de litterära bidragen i *Järnarbetaren* 1910: »på det hela taget tendensdiktning», men av en indirekt och problematiserande typ – »Ändå var de inte direkt agiterande. De innehöll t ex inga explicita uppmaningar till arbetarna att engagera sig mer

i den fackliga verksamheten el dyl. De fyllde sin uppgift på ett mindre propagandistiskt sätt, genom att gestalta problem som läsekretsen var förtrogen med. Inte sällan hade bidragen en humoristisk form, så att de samtidigt kunde fungera som underhållning.» (109)

22 Östman: t ex »Kapar-Karlsson», i *Pilgrimer* (1912); Elf Norrbo: t ex »På blåjan blå», i *Miserere. Skri ur barnhelveten* (1912).

23 Se t ex G D Hansson, »Att hopsommara livets siffror – om Martin Koch: tiotalsförfattare i åttitalet», och I Algulin, »Berättaren Martin Koch» i G D Hansson, I Algulin & J Lindhagen, *Martin Koch – tre studier*, Martin Koch-sällskapets årskrift 1988 (Hedemora: Gidlunds, 1988), 26–29 respektive 31f, 4044, 52, 56f.

24 Sandel: t ex »Min gata», *Vid svältgränsen* (1908).

25 Se t ex V Sklovskij, »Konsten som grepp» (1917), övers B A Lundberg (1970), *Form och struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen*, red K Aspelin & B A Lundberg (Stockholm: Norstedts, 1971), 51, 61.

26 Sundström, 10, 21f, 25.

27 Sundström, 9.

28 Se Lennart Thorsell, »Den svenska parnassens 'demokratiering' och de folkliga bildningsvägarna», *Samlaren* 1957, 53–135.

29 Sundström, 12.

30 »[E]n av källorna till omsvängningen från pessimism till optimism, från resignation till aktivitet är att söka hos folkrörelserna och föreningsorganisationerna, vilkas glada optimism var en stark drivfjäder både i sociala initiativ och i bildningsverksamheten. Denna tendens hade säkerligen ingenting att göra med filosofi, det är snarare upplevelsen av den etiska kraft, som härör från den lutherska kallelsetanken och den folkliga fromheten. I sekulariserade sammanhang kvarlevde länge som efterverkan en andlig vitalitet, som har samma källor» (Sundström, 15).

31 Se Mral 1985, 118, om gemensam repertoar väckelsång/arbetarsång.

32 Även allegori, fabel, saga – traditionellt didaktiska genrer; vanligt i t ex *Morgonbris*. Inte sällan finner man också messianska och utopistiska inslag – drömmen om det framtida lyckoriket (Ola Holmgren, »Proletärlitteratur eller litteraturproletärer?», *Ord&Bild* 1976:4–5, 203).

33 Åke Kussak, *Författaren som predikant. Ett frikyrkosamfundas litterära verksamhet 1910–1939*, Skrifter utg av Avd för Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 16 (diss, Stockholm: Gummessons, 1982), 104–117.

34 Se även Birgitta Ahlmo-Nilsson, »Tidig arbetarprosa. Exemplet Maria Sandel», *Bibliotek i samhälle* 1984:3–4, 25, om strategiskt använda veckotidningsschabloner hos Sandel.

35 *En fiol och en kvinna* (Bonniers, 1912), *Hunger* (Bonniers, 1916). *Den breda vägen* utkom på Tidens förlag.

36 Se t ex Thomas Olsson, »Proletärförfattaren – analys av en dubbelroll. Karl Östmans *Sjåare*», i *Inte bara kampsång. Fjorton analyser av arbetarlitteratur*, red B Ahlmo Nilsson (Lund: Liber läromedel, 1979), 57–70; samt Stig-Lennart Godin, *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur*, Litteratur Teater film, Nya serien 11, red P Rydén, L Vinge, M Wirmark (diss, Lund: Lund University Press, 1994), 142f.

37 Karl Marx och Friedrich Engels, *Kommunistiska manifestet*, Jubileumsupplaga (Stockholm: Arbetarkulturs förlag, 1947), s 23.

38 »Det gällde [...], utom fingerfärdigheten, att ha ögonen med sig om ej en olycka skulle ske lätt!» (37)